

Kas kellaga siga nägid?

Anne Hussar

Eesti Kirjandusmuuseumi toimetaja

Elav keel on pidevas arengus ja muutumises. Koos keele arengu ja muutumisega kaovad vanad ja tekkivad ka uued püsiühendid, fraseologismid. Igal püsiühendil on oma sünd, arenemine ehk elu ja hääbumine ehk unustamine, on hetkeks tõusvaid komeete ja on väga pika-ealisi väljendeid. Keeles on alati fraseologisme kõigis arengufaasides, nimetame neid siis kõnekäändudeks või kildudeks. Igal põlvkonnal on oma fraseologismid ja samas saame koos keelega kaasa ka eelnevate põlvkondade fraseologisme.

Eesti rahvaluule arhiivi kõnekäänukartoteegis, mis asub Eesti Kirjandusmuuseumis Tartus, on viimase poolteise sajandi jooksul talletatud hulgaliselt kõnekeeles kasutatud rahvapäraseid kõnekäände. On neid, mis meile praegugi tuttavad, kasutatavad ja arusaadavad, aga neidki, mille sisu tänapäeval juba veidi arusaamatuks jääb.

Arhiivis leiduv materjal on üles kirjutatud pika aja jooksul, põhiliselt maarahva poolt ja alati pole meie tänapäevased virtuaalteadmised enam piisavad vanade külaühiskonnas tekkinud väljendite lahtimõtestamisel. Pahatihti puuduvad üleskirjutuste juures lisaandmed kasutamise ja tähenduse kohta, mis üleskirjutamise ajal tundusid ülearused, sest kõik kasutajad mõistsid üksteist. Kui meile tänapäeval jäävad ka mõned nüansid vanade kõnekäändude juures segaseks, siis peame nendega tutvudes igatahes tõdema, et on ikka hästi öeldud küll.

Kas kellaga siga nägid on üks praeguseks aktiivsest käibest taandunud kõnekäänd. Juba 1876. aastal toob F. J. Wiedemann teksti oma raamatus „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten” („Eestlaste seesmisest ja välisest elust”). On teada asi, et mitmest keeles väga sageli kasutatavast fraseologismist pole arhiivis ühtki üleskirjutust või on vaid paar varianti. Kõnekäänu *kas kellaga siga nägid* kohta on

arhiivis ca 140 teksti, seega üldseisu arvestades päris korralikult esindatud tüüp.

Ajaliselt on tekste alates F. J. Wiedemanni anonüümse korrespondendi saadetisest enne 1876. aastat kuni eelmise sajandi lõpuni. Kahekümnendal sajandil pidi küsimus veel suhteliselt tuntud olema, sest üleskirjutusi on läbi sajandi üllatavalt ühtlaselt tehtud (igal kümnendil üle kümne variandi). Üleskirjutajate hulgas on nii kohalikke kirjandusmuuseumi kaastöölisi kui ka elukutselisi folkloriste.

Millal siis küsiti, kas kellaga siga nägid?

Kasutamise kohta on kirjapanekute juures piisavalt andmeid. Kõik kogujad ja korrespondendid on ühte meelt, et nii öeldi sellele, kes töötegijast jõudu andmata mööda läks, teise peresse tulles ei teretanud ega soovinud sööjatele jätku või lihtsalt möödus vastutulejast teretamata. See oli märkus, meeldetuletus ja häbistus. Märkus ka neile, kes tervitusele ei vastanud.

Toome mõned näited arhiivitekstidest (murdelisust on veidi lihtsustatud, kohanimi märgib omaaegset kihelkonda, kust tekst registreeritud).

- Kui inimene nõnda juhm on, et läheb teisest mööda ega tereta, siis öeldakse: „Kas sa kellaga siga oled näinud?” (Audru)
- Kui mõni tolguta inimene lähleb tee ääres olevatest inimestest ilma teretamata mööda, siis küsitakse: „Kas kellakaulaga ‘kellakaelaga’ siga tuli sulle vasta?” (Jõhvi)
- „Kas kellakaula orikka nägid ka?” – „Ei näind!” – siis üölti kõhe: „Sa ikke räägid, aga miks sa siis teretada ei muista!” (Lüganuse)
- Kui töötegiast sõna rääkimata mööda minnakse, küsitakse: „Külamees, kas kellaga imist es näe? Meil om kellaga imis är’ kaonu’.” (Põlva)
- Kes söögi aeg sööjatest ehk tööd tegemise aeg töötegijatest sõna lausumata mööda läheb, sellele öeldakse: „Kas sa meie rapiga (rapp = krapp) orikat oled näinud?” (Kolga-Jaani)
- Kui „Jõudu!” ei öeldud ja mindi mööda, öeldi: „Kas sa krapiga kultu nägid?” (Võnnu)
- „Kas krapiga emmist olet nännü?” Sellega tahava tüütegija võõrale häbi tettä ja miilde tuletada, mes tä piäp tüütegijile ütlemä, kui ta näide manu tulep. (Nõo)

Omaette rühma moodustavad tekstid, kus pilgatav mitteteretaja, kes pole ka suu peale kukkunud, püüab pilkajatele samaväärselt vastata.

- Ma olin sis noor alles, ku läksin ükskord vällal villalõikajast mööda ilma jõudu andmata. Pallu maad oli ka tii päält sinna ja ma oleksin pidanud karjuma, kui oleksin tahtnud midagi öelda. Aga, oh sa kurivaim, niigu ma natuke mööda sain, kuulsin kui hõigati järgi, et külatüdruk, kas sa kellaga emist oled näinud? Ma põlnid ka suu pääle kukkunud ja kiitsin kohe vastu, et ei ole, nüüd nägin esimest korda. (Suure-Jaani)
- Läheb keegi mööda ja ei anna jõudu, hüütakse talle järele: „Hei, külamees, kas krapiga siga nägid?” Aga kui see on kange mees, siis vastaku: „Miks ei näind, sinu emaga jäi tülitsema!” (Tartu-Maarja)
- Kui meesterahvas läheb töörahvast mööda ja ei lausu musta ega valget: „Kas kellaga kultu näiet?” – Ütles vastu: „Takah jäi tulema, sinu emaga purelema.” (Põlva)
- Kui tere es ütles, küsti: „Kas kelläge emist olet nännu?” – „Näie küll seast siga ku sina minevaasta jaanipäe surnuaian jää pääl liugu laskmen!” (Halliste)
- „Kas olõt kellägä immist nännü?” – „Näi külh, mullõ tull vasta, vei su imä nahka vaestemaja saina pääle!” (Räpina)
- Poisid siis vilistasid järele ja küsiti: „Kas kellakaela siga vastu tuli?” Mõni kangem vastas, et tuli küll, andsin topi heinugi ette, aga ise otsi üles! (Lüganuse)

Kellaga seale lisaks on ka kümme-kond varianti, kus esineb *must siga* ja ainult paar juhtu, kus samasse teksti on kuhjatud sea iseloomustamiseks mõlemad täiendid.

- Kes uhkust täis on ja teretust vastu äi võta sellelt küsitakse: „Kuspool must siga vastu tuli soole?” (Karja)
- „Kas oled musta siga nähnd?” (küsimus selle isikule, kes vastu tulles ei tervita). (Kuusalu)
- Kui mõni teekäija tee ääres töölistest mööda läheb aga ei tereta ega anna tööle jõudu, siis hõisatakse talle järele: „Vaata, must siga tuleb järel, rangid kaelas!” (Kuusalu)
- Rahvas olõva ütelnü mittetervitaja kohta: „Kas sa musta tsika olõt nännü?” Tuu om nigu mehe narritaminõ. (Räpina)

Toodud näidetestki on selge, et tervitamine oli igapäevases lävimises ilmtingimata kohustuslik. Neid, kes üldkehtivaid tavasid ei täitnud, teretada ei mõistnud, pilgati ja narriti. Ja pilgati kaunis teravate ja meeldejäävate kujunditega. Ühtlasi kandis aasimine ka kasvatuslikku eesmärki. Kõnekäände vaadates tundub, et omaaegses külaühiskonnas kasutati kasvatusel huvides sageli piltlikke ja tabavaid ütlisi. Meile võib tunduda, et ehk liialtki värvikaid ja krõbedaid. Kuid kahtlemata olid sellised tabavad ütlemsed võõraste inimeste suust mõjusamad kui omade pidev ja tüütu noomimine.

Materjal jaotub kahte suuremasse rühma: *kellaga emis* ja *kellaga siga*. *Kult* esineb kuues üleskirjutuses (Võnnu, Kolga-Jaani, Rõngu, Põlva, Räpina) ja *orikaga* on ainult kolm üleskirjutust (Kolga-Jaanist, Kodaverest ja Lüganuselt). *Must siga* esineb Põhja-Eesti rannikul ja Saaremaal. Variantide arvult suurim on *kellaga emise* rühm. Koha poolest koondub *kellaga emis* selgelt Lõuna- ja Kagu-Eestisse, kus esineb vaid üksikuid sea (tsika) variante. *Kellaga siga* seevastu esineb Põhja- ja Lääne-Eestis. Kui tõmbaksime mõttelise joone Peipsi põhjakaldalt Liivi laheni, siis üleskirjutuste põhimass jääks kagunurka ja ülejäänud põhjapoolne osa on materjaliga ühtlaselt hõredalt kaetud.

Miks siga?

Arvatavasti Lääne-Euroopast ja Skandinaavia maadest mõjutatuna on seal meie jõulu ja uusaasta kombestikukindl koht õnne ja sigivuse sümbolina. Siit on arvatud lähtuvat meie jõuluorika (seakujuline jõululeib) küpsetamine. Jõulust kuni kevadise külvipäevani on tähtpäevalaual sealihatoidud. Uusaastakaartidel (XX sajandi esimestel kümnenditel) oli kujutatud kellaga siga, ilusat roosat pörsakest, edastamiseks ikka häid soove.

Ka vanasõnades ja kõnekäändudes esineb siga suhteliselt sageli. Siga ei hiilga erilise mõistuse ega arenemisvõimega, kuid on heasüdamlik ja õnnega koos. Teda iseloomustab ümbruse korratus ja halbast harjumustest loobumine käib tal üle jõu. Sobib ju küll võrdluseks inimesele, kes teretada ei oska.

Kas teretamata möödudat võrreldakse seaga? On tekste, kus viidatakse võrdlusele seaga. Ehk tähendabki see ütlus võrdlust külatänaval poriloikudes nina maas lonkiva seaga, kellele pandi kell kaela, et oleks lihtsam teda jälle üles leida. Võrdluses on *kellal* ja *mustal* oluli-

ne tähendus: nad annavad võrdlusvahendina kasutatud sõnale uue tähendusvarjundi ja rõhu ning suurendavad võrdluse piltlikkust. Mõned näited, mis kinnitavad, et mitteteretajaid on tõesti võrreldud seaga.

- „Oled kui krapiga emmis!” (Nõo)
- „Läks mööda nagu must kellaga siga!” Varem oli külas komme, et teretati igapähe, samuti ütles tere iga mööduja, oli ta siis tuttav või võhivõõras, tee ääres töötavatele või olevatele inimestele. Kes selle vastu eksis, seda nimetatigi must kellaga siga. Läks mööda ega tervitanud. (Kuusalu)
- „Nagu suur mühakas lähäb mööda, ei teretä. Kas sa kellägä emmist oled näind?” (Martna)
- „Must siga lähäb müöda, ei oska rõhkidagi!” – Öeldakse, kui keegi lähäb teretamata mööda. (Jõelähtme)
- „Must siga läks mööda ja krapp kaelas!” – Öeldakse, kui keegi lähäb müöda teretamata või rääkimata. (Jõelähtme)
- Kui külaline tuppa tuli ja ei teretanud ehk kui ta söömaaeg tuli ja leiba ei jätkanudki, see on „Jätku leiba!” ei ütelnudki, sellelt küsiti varsti, kas ta kellaga emist olla näinud, seega tähendati, et ta seasarnane olla. (Tori)
- Tuu om kelläga immis, kiä ilma „Joudu!” vai „Jummal appi!” ütlemäldä tüütegijist müüdü lätt. Niisugustest inemistest küsütäs timä häbistamises: „Kas sa kelläga immist ka olt nännü?” (Vastselina või Setu)

Võimalik aga, et küsimuses peitub palju kavalam ja teravam pilge. Ehk on püütud märku anda, et mööduja otsiks nagu oma kellaga siga ja oleks sellega nii hõivatud, et ei märka teretadagi? Pole teada, kas meil õnnestubki küsimuses peituv algne mõte lõpuni lahti harutada. Ju kõik kasutajadki ei teadnud hilisemal ajal enam väljendi täpset sisu ega tekkelugu. Ühe unustamise faasi jõudnud kõnekäänu tavaline saatus: väljendit kasutatakse veel, kuid algset tekkelugu kasutajad ei mäleta, teatakse vaid situatsiooni, milles ütlust on kasutatud. Me tarvime tihti keeles kohanenud püsiühendeid ilma, et konkreetset ja väga täpselt mõtleks ning teaks, mida nad õieti tähendavad ja kuidas tekkinud on. Teame vaid, millistel juhtudel sobiks neid tarvitada, ja tarvime neid tabavuse ja piltlikkuse pärast.

Enne täielikku unustamist on kõnekäänul veel selline inertsist kasutamise aeg. Tänapäeva koolilaps (linnalaps) teab ehk veel, kes on siga. Aga millised olid nende kaelakellad, miks ja millal neid kanti, kus võis selline kellakandja siga sulle vastu tulla – see kõik oleks juba nagu fantaasiavallast. Sellepärast on tänuväärne nende tuhandete kirjasaatjate ja kogujate töö, tänu millele on meil olemas selline maailmas arvestatav folklooriarhiiv. Arhiiv, mille abil saame heita pilku oma rahva ja keele ajalukku.

Soovitusi edasilugemiseks

Tere, tere, teid ma tunnen... Soove, tervitusi, tänamisi. Koostanud **A. Hussar**. Toimetanud A. Õim. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002.